

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ**

ПИСАРСЬКА Наталія Віталіївна

УДК 005.936.3:629.366 (477.54) (09)

**РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ ТРАКТОРОБУДУВАННЯ ХАРКІВЩИНИ
(СЕРЕДИНА 40-х – ПОЧАТОК 90-х рр. ХХ ст.)**

07.00.07 – історія науки й техніки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки (МОН) України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Кривоконь Олександр Григорович,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут» МОН України,
професор кафедри «Автомобіле- і тракторобудування».

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Савчук Варфоломій Степанович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара МОН України,
професор кафедри «Теоретична фізика»;

кандидат історичних наук, доцент
Лупаренко Григорій Володимирович,
Державний політехнічний музей при Національному
технічному університеті України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
МОН України, завідувач відділу.

Захист відбудеться "08" квітня 2021 р. о 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.820.02 у Державному університеті інфраструктури та технологій за адресою: 03115, м. Київ, вул. Котельникова 29/18, ауд. 204.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного університету інфраструктури та технологій МОН України за адресою: 03049, м. Київ, вул. Огієнка, 19.

Автореферат розісланий "04" березня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.Л. Сорочинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Однією з особливостей сучасного розвитку України є спрямованість економіки держави на підвищення конкурентоспроможності продукції підприємств, поліпшення результатів діяльності галузей виробництва. Значну роль у цьому процесі відіграє сільськогосподарське машинобудування і, зокрема, тракторобудування. Тракторобудування – наукомістке виробництво, що є прискорювачем науково-технічного прогресу, а також істотно впливає на інтенсифікацію суспільного виробництва.

Вивчення стану справ щодо тракторобудівних підприємств Харківщини у період з середини 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст. викликає не лише історичний, а й практичний інтерес, бо саме у цей час на теренах Харківської області були створені не тільки потужні виробничі підприємства Радянського Союзу – у Харкові та регіоні сформувався машинобудівний комплекс, який повинен був наповнити аграрний сектор сучасною технікою і, відповідно, забезпечити провідне місце держави у цьому напрямку. Актуальність обраної теми визначається потребою об'єктивного, критичного аналізу розвитку та стану тракторобудування. Також актуальність визначається і необхідністю доповнити історію науки і техніки, суспільну історію та краєзнавство, сприяти процесу духовного збагачення народу України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ») у межах плану науково-дослідної роботи за темою «Історія розвитку науково-освітнього і промислового потенціалу Слобідської України наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.» (ДР №0116U005545).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному вивченні особливостей розвитку підприємств тракторобудування Харківщини у період з середини 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст. як складової машинобудування єдиного промислового комплексу СРСР. Для досягнення поставленої мети сформульовані такі науково-дослідні завдання:

- визначити ступінь наукової розробки теми на базі історіографічного аналізу здобутків дослідників тракторобудівної галузі країни, сформулювати та систематизувати джерельну базу дослідження, з'ясувати основні напрями роботи з урахуванням сучасних методів дослідження;

- розширити уявлення щодо повоєнного відновлення Харківського тракторного заводу (ХТЗ) шляхом виявлення основних проблемних питань цього періоду та дослідження шляхів їх вирішення;

- розкрити історію проектування та виробництва на ХТЗ військових гусеничних машин;

- проаналізувати основні етапи становлення та функціонування Харківського трактороскладального заводу (ХТСЗ) (пізніше – Харківський завод тракторних самохідних шасі – ХЗТСШ) в контексті розвитку промислового потенціалу Харківщини;

- розкрити діяльність підприємств тракторобудування Харківщини, які виготовляли комплектуючі для складання тракторів на ХТЗ;

- висвітлити особливості різних форм організації управління промисловістю, проаналізувати діяльність найбільш потужних виробничих об'єднань Харківської області, що працювали на тракторобудування;

- встановити внесок тракторобудівних підприємств Харківщини у впровадження системи автоматизації управління та обчислювальної техніки;

- доповнити та систематизувати біографічні відомості та виробничі доробки директорів і головних конструкторів тракторобудівних заводів, що функціонували на території Харківської області.

Об'єктом дослідження є тракторобудівна промисловість Харківщини середини 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст. як складова машинобудівного комплексу.

Предмет дослідження – виробничі, науково-технічні та соціальні процеси, що відбувалися у тракторобудуванні на території Харківщини у період з середини 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження. Досліджуваний у роботі період охоплює розвиток вітчизняного тракторобудування починаючи з 1943 р. і до 90-х років ХХ ст. Цей діапазон часу характеризується значним піднесенням розвитку машинобудівної промисловості в цілому та тракторобудування зокрема. Однією з особливостей дослідження є розкриття теми в умовах інтегрованої системи радянського господарювання, складовою якої була і розгалужена галузь машинобудування України в цілому, та Харківщини зокрема.

Територіальні межі дослідження. Вивчення означеної теми здійснювалося на основі тракторобудування Харківської області, яка працювала на задоволення потреб промисловості та соціальної сфери. Історично склалося так, що Харків – потужний виробничий центр, де ще з ХІХ ст. розпочалося виготовлення приладдя для сільськогосподарських потреб, а на початку ХХ ст. на Харківському паровозобудівному заводі було створено перші на території Харківщини трактори. Це заклало підґрунтя для подальшого розвитку цієї промисловості на Харківщині.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано в концептуальних межах історії науки і техніки з позиції загальнонаукової методології, яку застосовують у сучасних наукових дослідженнях. Відпрацювання обраної теми потребувало використання методологічних принципів: історизму, що дозволяє вивчити розвиток тракторобудування у взаємодії з іншими суспільними явищами; системності, який ґрунтується на розгляді тракторобудування як цілісної структури; об'єктивності, що полягає у дослідженні джерельної бази, яка відбиває реальні процеси, що відбувалися у досліджуваний період; проблемно-хронологічний метод сприяє розкриттю історії становлення і розвитку підприємств у хронологічній послідовності. Застосування біографічного методу дає можливість з'ясувати внесок керівників підприємств у їх здобуток. Метод періодизації дав можливість розглянути діяльність заводів у певні характерні діапазони часу. Застосування широкого кола методологічних принципів дослідження дозволило опрацювати та узагальнити залучені матеріали, що забезпечило об'єктивність і достовірність результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

вперше:

- досліджено діяльність ХТЗ з проектування й виготовлення спеціальної військової техніки;

- охарактеризовано діяльність заводів Харківщини, які забезпечували вузлами та агрегатами ХТЗ;

- до наукового обігу введено матеріалами з неопублікованих історичних джерел, які увійшли до джерельної бази дисертації;

поглиблено та доповнено:

- історію створення та діяльності Харківського тракторобудівного виробничого об'єднання «ХТЗ ім. С Орджонікідзе» і Харківського моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот» з випуску відповідно тракторів і двигунів. Розглянуто впровадження автоматизації управління та обчислювальних машин на підприємствах тракторобудування;

- біографічні дані щодо директорів і головних конструкторів тракторобудівних заводів Харківщини;

набули подальшого розвитку та вдосконалення:

- результати попередніх досліджень щодо систематизації широкого спектру архівних, наукових і літературних джерел, що дозволило провести реконструкцію діяльності заводів тракторобудівної промисловості Харківської області;

- дослідження основних етапів розвитку ХТЗ (ХЗТСШ), що відображають роботу підприємства з випуску тракторних самохідних шасі.

Практичне значення дисертації. Матеріали дослідження дозволяють критично оцінити багаторічний досвід тракторобудування з точки зору практичного застосування, визначити ефективність заходів, спрямованих на розв'язання проблем науково-технічного та інноваційного розвитку тракторобудівної промисловості України. Результати роботи впроваджено у навчальний процес НТУ «ХП» і в діяльність музеїв історії Приватного акціонерного товариства «ХТЗ» та НТУ «ХП». У подальшому матеріали дослідження можуть бути використані для вивчення споріднених питань, під час написання монографій, підручників та навчальних посібників, підготовці спецкурсів, проведенні лекційних занять з історії науки і техніки у цілому та деяких її галузей зокрема, з курсів історії промислового виробництва, історії України. Матеріали дисертаційної роботи дозволяють розширити і поглибити уявлення щодо історії Харківщини.

Особистий внесок авторки. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові положення і висновки, винесені на захист, одержані дисертанткою самостійно і обґрунтовані у наукових публікаціях, які виконані одноосібно. Авторка в [3] проаналізувала діяльність І.А. Коваля, підвела бібліографічне підґрунтя; в [8] дослідила діяльність підприємств, напрацювала основні висновки; в [24] визначила та розкрила основні етапи діяльності ХЗТСШ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати роботи доповідалися та обговорювалися на конференціях: VII Міжнародній науково-практичній конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти» (м. Київ, 27 травня 2009 р.); 8, 9, 11, 12, 14, 15 Всеукраїнських наукових конференціях «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Очаків, 17-19 жовтня 2009 р.; м. Житомир, 7-9 жовтня 2010 р.; м. Київ, 4-6 жовтня 2012 р.; м. Конотоп, 3-5 жовтня

2013 р.; м. Львів, 8-10 жовтня 2015 р.; м. Київ, 29 вересня - 1 жовтня 2016 р.); Міжнародній конференції «Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації» (м. Харків, 16 листопада 2015 р.); 21 Всеукраїнській науковій конференції молодих істориків науки, техніки і спеціалістів «Модернізація науково-технічної політики України» (м. Київ, 15 квітня 2016 р.); XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 16 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Професор С.Л. Франкфурт – видатний вчений-агробіолог, один з дієвих організаторів академічної науки в Україні» (м. Київ, 18 листопада 2016 р.); 18, 20, 25 Міжнародних науково-практичних конференціях «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я» (м. Харків, 12-14 травня 2010 р.; 15-17 травня 2012 р.; 17-19 травня 2017 р.); Тринадцятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898) (м. Київ, 16 листопада 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані в 25 наукових працях. З них 7 – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному науковому періодичному виданні, 13 тез доповідей – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, 4 статті – у інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою, завданнями, характером та змістом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг становить 254 сторінки, у тому числі 4 рисунки та 19 таблиць, 10 додатків на 36 сторінках. Список використаних джерел складає 267 найменувань на 31 сторінці. Обсяг основного тексту – 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, показано зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, його хронологічні й територіальні межі; розкриваються наукова новизна та практичне значення роботи; наведено відомості про особистий внесок здобувачки, апробацію результатів, публікації та структуру й обсяг дисертації.

У *першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»* здійснено історіографічний аналіз наукових праць і літературних джерел за темою дисертаційної роботи, охарактеризовано її джерельну базу та обґрунтовано методологію дослідження.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія дослідження»* розглянуті праці, що стосуються обраної теми. З метою докладного та об'єктивного аналізу вони поділені на два періоди (дві групи) – радянський (з 1948 р. по 1991 р.) та пострадянський (з 1991 р. до сьогодні).

До першої підгрупи першої групи віднесено наукові роботи, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Головною особливістю джерел підгрупи є те, що дослідники здебільшого висвітлюють процеси розвитку та становлення тракторобудування в Україні на фоні тогочасної системи управління науки і техніки, коли республіка була в системі єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу. В умовах директивного управління економікою з боку

правлячої партії не було можливості оприлюднювати причини, що гальмували прогрес розвитку галузі, підприємства. Серед таких праць певне місце належить виданню В.О. Родіонова і П.М. Анненкова¹, яке є висвітленням шляху роботи ХТЗ з початку його заснування у 1931 році. В усіх шести розділах цього історичного нарису автори показали соціальний рівень працівників цього підприємства. ХТЗ присвячено багато літературних джерел, деякі з них відображають історію будівництва заводу та виробництва на ньому тракторів. Зокрема, таку інформацію можна знайти у книзі Є.А. Киян². Щоправда, у цій роботі охоплено період 1930 – 1960 рр., що не дає цілісного уявлення про історію заводу. Цікавим та значним для вивчення історії даного заводу є двотомне зібрання документів з історії ХТЗ ім. С. Орджонікідзе³. Перший том видання охоплює період з 1930 р. по червень 1941 р., а другий – з червня 1941 р. по 1962 р. Тут, окрім опису подій, використано значну кількість архівних документів, зокрема документи таких архівів: Архів ХТЗ, Партійний архів Харківської області, Державний архів м. Харкова тощо. Історії ХТЗ присвячені книги В. Родіонова та В.Ф. Заремби⁴. Варто відзначити видання М.Г. Заремби⁵, що стосується історії ХТЗ (ХЗТСШ) та Є.В. Васильєвої⁶ з діяльності Харківського моторобудівного заводу «Серп і молот». У всіх зазначених вище виданнях наведено інформацію щодо роботи підприємств тракторобудування Харківщини, є матеріали про історію їх розвитку, згадуються біографії керівників і окремих видатних працівників, фахівців. Не зважаючи на ідеологічну складову, ці відомості можна вважати важливими історіографічними джерелами.

До другої підгрупи першої групи належать праці, що опосередковано стосуються зазначеної теми. Вони розкривають розвиток та діяльність підприємств тракторобудування, які були наявні на території СРСР, висвітлюють будову тракторів та порівняння техніки з закордонними аналогами. Так, зокрема, книга Г.П. Лизо, А.П. Лизо, І.Б. Барського⁷ розкриває основні етапи тракторобудування, починаючи із зародження ідей механічної обробки землі, та еволюцію способів обробки, тут зазначено типи машин з технічними характеристиками. Окремим розділом наведено інформацію щодо закордонного тракторобудування. У довіднику Б.П. Косенка, Б.П. Тюркіна, М.Г. Шепеленка⁸ наведено дані щодо різних моделей тракторів. Розмежовуються вони за заводами колишнього СРСР, на яких ця техніка

¹ Родионов В. А., Анненков П. Н. Рожденный дважды : очерк. Харьков : Прапор, 1981. 343 с.

² Очерки истории развития Харьковского тракторного завода имени Орджоникидзе (1931 – 1961) / Под ред. Е. А. Киян. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1962. 297 с.

³ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе (сборник документов и материалов). 1930 г. – июнь 1941 г. / Ред. А. Д. Скаба. Харьков: Харьковское книжное издательство, 1960. Т.І. 431 с.; История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе (сборник документов и материалов). Июнь 1941 г. – 1962 г. / Ред. Г.И. Ващенко. Харьков : Прапор, 1962. Т.ІІ. 294 с.

⁴ Родионов В. А. Ровесник первых пятилеток: Документальный рассказ о людях и делах Харьковского тракторного. Киев: Дніпро, 1983. 111 с.; Харьковский тракторный завод им. С. Орджоникидзе. Музей рабочей славы. Путеводитель / Авт. текста В. Ф. Заремба. Харьков : Прапор, 1976. 31 с.

⁵ Харьковский завод тракторных самоходных шасси / Авт. текста М.Г. Заремба. Харьков : Облполиграфиздат, 1985. 62 с.

⁶ Годы трудовых свершений. Очерки истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот»/ Е.Ф. Васильева и др. Харьков: Прапор, 1975. 261с.

⁷ Лызо Г. П., Лызо А. П., Барский И. Б. Конструкции тракторов. Москва: Государственное научно-техническое издательство машиностроительной литературы, 1956. 559 с.

⁸ Косенко Б. Ф., Тюркин Б. П., Шепеленко Н. Г. Отечественные тракторы. Москва-Ленинград : Машгиз, 1962. 535 с.

випускалася. Зручністю цієї книги можна назвати те, що кожна модель машини описана окремо, що значно спрощує пошук інформації та порівнювання з попередніми виробами. Певний інтерес становить низка навчальних видань (підручники та посібники) авторів: С.М. Давидовича, Г.М. Дякової, А.І. Курганова, Є.Д. Львова⁹, що так чи інакше торкаються тракторної тематики (технічні, конструкторські, експлуатаційні аспекти тощо). У вступній частині зазначених джерел наведено нариси історії тракторобудування, у тому числі радянського.

До третьої підгрупи першої групи ми віднесли літературу, що побічно торкається теми дослідження, де поряд з іншими галузями промисловості розглядається і тракторобудування. Це, як правило, видання, що містять інформацію про тракторобудування загального характеру. Також до цієї групи варто віднести літературу, де розглядається тракторобудування у інших країнах, оскільки такі відомості дозволяють скласти об'єктивне уявлення про його стан в Україні. З такого типу літератури слід відзначити книгу П.І. Змаги¹⁰, де відзначено Харків, як один з індустріальних центрів країни. Інформація стосовно тракторобудування України міститься також у книзі О.Й. Куяна та В.Д. Гаврилова¹¹. Цікавою для аналізу є праця А.О. Зворикіна, Н.І. Осьмової, В.І. Чернишова, С.В. Шухардіна¹². Автори аналізують розвиток техніки з давніх-давен до 1960-х рр. Прослідковується те, як змінювалась техніка із зростанням запитів суспільства, як тривав розвиток та як усе це впливало на подальші зразки машин, їх потужність та інші характеристики. Інформація щодо зародження тракторобудування на теренах колишнього СРСР та відомості про трактори виробництва різних заводів подано у розділі другому книги П.М. Василенка, М.П. Барабана, І.А. Ковалю та ін.¹³ У даному джерелі наявний поділ тракторних заводів на три групи: основні тракторні, агрегатні, тракторних двигунів та запчастин. Такий поділ дозволяє систематизувати роботу з матеріалом. Закордонне тракторобудування розглянуто у книгах фахівців галузі: І.С. Чурбанова, Л.А. Демиденка, П.С. Петрова, а також М.А. Пустигина¹⁴.

Визначною рисою літературних джерел, що віднесено нами до другої групи, є наявність в них даних щодо передумов розвитку тракторів, галузей виробництва, що пов'язані з тракторобудуванням, і це значно розширює межі дослідження. В основному приділено увагу виробництву, але майже не згадуються особистості, що

⁹ Давыдович С.М., Тальвик К.И. Тракторы и автомобили: учебное пособие. Москва-Ленинград: Сельхозгиз, 1957. 671 с.; Дьякова А.Н., Цветников В.И. Современные тракторы и автомобили. Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1955. 300 с.; Курганов А.И. Основы расчета тракторов и автомобилей. Москва: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1953. 611 с.; Львов Е.Д. Теория трактора. Москва: Государственное издательство машиностроительной литературы, 1952. 388 с.

¹⁰ Змага П.І. Машинобудівна промисловість Харкова за 40 років. Додаток до «Блокнота агітатора» № 19. Харків : Харківське обласне видавництво, 1957. 29 с.

¹¹ Куяно О. Й., Гаврилов В. Д. Машинобудування України і внесок учених Академії наук УРСР у його розвиток. Київ : Видавництво академії наук Української РСР, 1958. 44 с.

¹² Зворыкин А.А., Осьмова Н. И., Чернышев В.И., Шухардина С.В. История техники. Москва : Издательство социально-экономической литературы, 1962. 772 с.

¹³ Василенко П.М., Барабан Н.П., Коваль И.А. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. Киев : Наукова думка, 1988. 472 с.

¹⁴ Чурбанов И.С. Тракторы и сельскохозяйственные машины Франции. Москва: Центральное бюро технической информации, 1958. 104 с.; Демиденко Л.А., Петров П.С. Тракторы и сельскохозяйственные машины Англии: краткий обзор. Москва: Центральное бюро технической информации, 1956. 144 с.; Пустыгин М. А. Тракторы и сельскохозяйственные машины на Лейпцигской и Венской ярмарках (Краткий обзор). Москва: Центральное бюро технической информации, 1957. 79 с.

впливали на розвиток галузі, відсутня також інформація про умови праці та рівень майстерності працівників.

До другої групи належать праці, які написано у пострадянський період. На відміну від радянської, така література містить певний критичний матеріал. У ній враховано не лише переваги, а й недоліки у розвитку тракторобудування. До цієї групи належить книга В.В. Біблика¹⁵, що охоплює широкий хронологічний період, а саме з 1931 р. до кінця ХХ ст., і вважається найповнішим джерелом, що відображає історію підприємства. Видання є важливим з точки зору найповнішого розкриття історії, відображає період будівництва заводу, удосконалення умов праці та мешкання робітників. Зазначається також, що окрім виробничих приміщень тут розвивалась і соціальна сфера – будувався житловий комплекс нового селища для працівників підприємства. Книга має низку фактичних даних, ілюстрацій, таблиць, містить інформацію про відзнаки, що отримав завод та статистику того, скільки усього виготовлено тракторів за період існування ХТЗ з розмежуванням на колісні та гусеничні вироби. Проте, вищезгадана праця має і деякі неточності. Як і в інших книгах, у монографії В.В. Біблика відсутній критичний матеріал, замовчуються окремі відомі факти, що заважає формуванню повного уявлення про історію такого гіганта тракторобудування, як ХТЗ.

До літератури, що належить до другої групи, треба віднести насамперед праці О.Г. Кривоконя¹⁶. Перше дослідження присвячене висвітленню особливостей розвитку тракторобудування в Україні періоду 20-х – 80-х рр. ХХ ст. На основі архівних матеріалів розкрито передумови, основні здобутки, проблеми та тенденції вітчизняного тракторобудування. Розроблено концепцію періодизації історії вітчизняного тракторобудування в аспекті світового розвитку. Друга робота розкриває питання, що стосуються виникнення та розвитку вітчизняного тракторобудування, науково-технічних тракторобудівних шкіл, висвітлюються біографії видатних конструкторів, інженерів, управлінців, науковців, котрі доклали зусилля для становлення тракторобудування як важливої складової сільськогосподарського машинобудування. Інші видання стосуються питання історії тракторобудування у аспекті філателії, фалеристики, боністики й є цікавими задля дослідників і колекціонерів. Важливими інформативними джерелами для проведення поглиблених комплексних досліджень стали праці істориків, фахівців-практиків галузі та вчених-дослідників тракторобудування України, насамперед дисертаційні дослідження О.Г. Кривоконя¹⁷ та Г.В. Лупаренка¹⁸. У першій роботі

¹⁵ Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе. (Сторінки історії) / Авт. тексту В. В. Біблик. Харків : Прапор, 2008. 260 с.

¹⁶ Кривоконь О. Г. Тракторобудування в Україні: передумови, історія та тенденції розвитку в аспекті світового прогресу (20-ті – 80-ті рр. ХХ сторіччя) : монографія. Харків : НВП ПП «Технологічний центр», 2015. 643 с.; Кривоконь О. Г. Тракторобудування в Україні: короткий нарис історії. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2019. 281 с.; Кривоконь А.Г. Тракторостроение: история и фалеристика. Харьков : ЧП «Токарских», 2010. 231 с.; Кривоконь А.Г. Тракторы на почтовых изделиях, денежных знаках, лотерейных билетах (по материалам частной коллекции автора). Харьков: ЧП «Токарских», 2011. 72 с.; Kryvokon` A. Soviet tractors on stamps. Kharkiv: "Kollegium", 2014. 84 p.

¹⁷ Кривоконь О.Г. Розвиток тракторобудування в Україні в контексті світового прогресу: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.07. Харків, 2016. 733 с.

¹⁸ Лупаренко Г.В. Історія становлення тракторобудування на території України в першій третині ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2006. 211 с.

зроблено ґрунтовний аналіз розвитку тракторобудування України. Надано характеристику основних тенденцій розвитку світового тракторобудування впродовж перших десятиліть ХХ ст.; відокремлено чинники, завдяки яким відбувався подальший розвиток тракторобудування; зосереджено увагу на досягненнях та проблемах на тракторних заводах, розміщених на території сучасної України, в період 1920-1980 рр. Докладно розглянуто внесок керівників, науковців і конструкторів у розвиток тракторобудування країни. У другій роботі висвітлено питання історії тракторобудування на теренах України у зазначений у назві період. Виявлені перспективи впровадження тракторів, роль державних органів управління в їх розробці та поширенні. Цінність цієї наукової спадщини полягає в тому, що вона скеровує на вивчення теоретичних та методологічних питань історії науки та промислового виробництва у взаємодії з усіма інститутами суспільства.

Історія радянського тракторобудування розглянута в монографії Старцева О.В.¹⁹ Перевагою книги є наявність розгорнутої інформації щодо підприємств тракторобудування і технічних характеристик всіх тракторів СРСР різних часів. Опосередковано історії тракторобудування стосуються наукові праці, що присвячені історії техніки загалом, зокрема наукова праця Л.М. Бесова²⁰. Безперечно, дані, що містяться у цій роботі, є цінними і для нашого дослідження, оскільки проблема управління, розглянута в цій роботі, стосується і тракторобудівної промисловості держави, згадано низку профільних заводів. Одним з літературних джерел, де міститься значна кількість інформації про тракторобудування, як складову частину сільськогосподарського машинобудування, є монографія М.В. Зубець та ін.²¹ У хронологічному порядку подано інформацію щодо усіх тогочасних тракторних заводів, які будувалися та функціонували на території України, продукцію, яку вони виготовляли, її кількість.

Окрему групу становлять праці, у яких розглядаються питання створення спеціальної техніки на ХТЗ. Це особлива сторінка історії заводу, тому не можна залишити зазначене питання поза увагою. До наукових праць, які розкривають цю тему, належать: книги Є.Є. Александрова, Г.В. Бистріченко та ін.²² У цих виданнях подано ґрунтовний аналіз технічних характеристик та історії створення різного типу військових машин. У тому числі згадано і ті машини спеціального призначення, які виготовляли на ХТЗ. Крім того, конструкцію військових машин розкрито у роботах В.М. Шункова, О.В. Карпенка, Р. Ісмагілова та ін.²³

Крім того, є незначна кількість літератури, де зазначено умови праці та побуту простих працівників заводів. Незважаючи на те, що таких матеріалів мало, вони мають неабияке значення та, разом із архівними справами, дають цілісну картину

¹⁹ Старцев А.В. Из истории отечественного тракторостроения. Челябинск, 2007. 235 с.

²⁰ Бесов Л.М. История науки и техники. Харьков : НТУ «ХПИ», 2004. 382 с.

²¹ Сільське господарство України – від минулого до сьогодення. У 4 т./ За ред. М.В. Зубець. Т. 2: Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва. Київ: Аграрна наука, 2005. 278 с.

²² Александров Є.Є., Александрова І.Є., Бесов Л.М. Історія танкобудування України. Персоналії. Харьков : НТУ «ХПИ», 2007. 200 с.; Александров Е.Е., Епифанов В.В. Быстроходные гусеничные и армейские колесные машины : краткая история развития. Харьков: НТУ «ХПИ», 2001. 176 с.; Быстриченко А.В., Добровольский Е.И., Дроботенко А.П., Калугин М.П. ХПЗ – завод им. Малышева. 1895 – 1995. Краткая история развития. Харьков: Прапор, 1995. 792 с.

²³ Шунков В. Н. Бронетехника. Минск : Попурри, 2000. 448 с.; Карпенко А. В. Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.). Санкт-Петербург : Невский Бастион, 1996. 480 с.; Исмагилов Р., Корнюхин Г., Марченко Д., Проказов Б. Бронетехника XX века: танки, САУ, военные машины. Смоленск : Русич, 2006. 560 с.

умов праці та побуту простих робітників. До такого типу літератури належать праця В.В. Лыкова та більш пізня робота Р.Г. Любавського²⁴.

Критичний аналіз історіографії дає підстави зробити висновок щодо недостатності розробленості тематики, що розглядається. Натомість, напрацювання попередників є базою для проведення поглиблених комплексних досліджень.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база» проаналізовано спектр джерел, різних за видами, походженням і структурою, які розкривають історію тракторобудівної промисловості Харківщини. Матеріали, що розглядаються, містять значну кількість інформації, що раніше не була залучена до наукового обігу. Це дозволило здійснити всебічне дослідження становища галузі. Джерела, які залучені до роботи, поділено на декілька груп: архівні документи та матеріали; статті, що написані науковцями та фахівцями-практиками у періодичних виданнях, зокрема фахових; усні джерела.

Оснovoу джерельної бази становили архівні справи. Використання широкого кола цих документів стало підґрунтям для комплексного дослідження поставленої наукової задачі. Зокрема опрацьовано близько 100 матеріалів чотирьох державних архівів: Центрального державного архіву Вищих органів влади і управління (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА)) та архівів ХЗТСШ й Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарського машинобудування (УкрНДІСГОМ). Найбільшу кількість архівних джерел становлять справи ДАХО. Залучено матеріали, що належать діяльності підприємств, різних їх відділів. Великий масив справ присвячений ХТЗ, оскільки саме це підприємство було стрижневим у тракторобудівному комплексі. справи ЦДАВО, здебільшого, відносяться до 50-х – 60-х рр. ХХ ст., оскільки розгорнута діяльність підприємств стосується саме цього періоду. справи ЦДАГО використані з метою надати інформацію щодо становища у тракторобудівній промисловості у 70-х рр. ХХ ст. Документи ЦДНТА розкривають деякі особливості розвитку сільськогосподарської техніки.

До другої групи історичних джерел належать статті у періодичних виданнях, зокрема фахових. Деякі фрагменти історії тракторобудування розглянуто в історико-технічних публікаціях у журналах, насамперед «Тракторы и сельхозмашины». Окремо слід звернути увагу на газети, випуск яких здійснювався на заводах тракторобудівної промисловості. Газета «Темп» не обмежена наданням інформації лише про ХТЗ, у ній згадано також Лозівський ковальсько-механічний завод (ЛКМЗ), ХЗТСШ та інші підприємства. До цієї ж групи належать наукові видання закладів вищої освіти України: тематичні випуски (серії) «Історія науки і техніки» НТУ «ХП», «Дослідження з історії техніки» Державного політехнічного музею при НТУ України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»; вісник Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, серія «Історія і філософія науки і техніки»; збірник наукових праць Державного університету інфраструктури та технологій «Історія науки і техніки». На сторінках цих видань

²⁴ Лыков В. В. Дела и люди Первомайского. Днепропетровск: Проминь, 1976. 167 с.; Любавский Р. Г. Повесть о жизни рабочих Харькова 1920-1930-х гг.: проблемы историографии. Харківський історіографічний збірник. 2013. Вип. 12. С. 83–94.

висвітлюється історичний процес розвитку науки і техніки України та інших держав, зокрема порушуються і питання тракторобудування.

Особливо цінними та такими, які мають високе інформативне значення, є усні джерела (інтерв'ю). Вони представлені відомостями, наданими колишніми керівниками тракторобудівних підприємств й організацій Харківської області.

Таким чином, використання комплексу джерел дозволяє у повній мірі дослідити процес розвитку тракторобудівних підприємств Харківщини у зазначений період.

У підрозділі 1.3 «Методологія дослідження» обґрунтовано теоретико-методологічні основи наукового пошуку, застосування певних методів і принципів у процесі дослідження. З огляду на те, що дисертаційна робота має комплексний характер та охоплює декілька дисциплін, положення дослідження містять матеріали з історії України, історії науки й техніки, наукознавства, тракторобудування.

Основними методологічними принципами, застосованими у процесі дослідження стали історизм, системність та об'єктивність.

Принцип історизму полягає у вивченні розвитку тракторобудування у взаємодії з іншими явищами. Принцип системності ґрунтується на розгляді тракторобудування як єдиної структури, елементи якої є пов'язаними між собою і діють як цілісний механізм. Метод об'єктивності полягає у дослідженні джерельної бази, яка відбиває об'єктивні процеси, що відбувалися у тракторобудуванні в досліджуваній період.

Одним із важливих під час наукової роботи став проблемно-хронологічний метод, який використано для розкриття історії становлення та розвитку підприємств тракторобудівної промисловості у хронологічному порядку, а також розвитку інженерно-технічних досягнень розробників техніки. Не можна залишити поза увагою біографічний метод, сутність якого полягає у дослідженні впливу видатних працівників тракторобудування. Одним із методів, що застосовано в роботі, є метод періодизації. Поділ дослідження на періоди відбувався з огляду на найважливіші події, які стосувалися не лише тракторобудування, а й суспільно-політичних подій у цілому. Також застосовано метод інтерв'ю, який допоміг скласти цілісну картину досліджуваної промисловості, аналізованої з різних точок зору.

Застосування різних методів дослідження дало змогу опрацювати та викласти залучені матеріали, що, у свою чергу, забезпечило об'єктивність і достовірність результатів дослідження, що винесено на захист.

У другому розділі «Функціонування тракторобудівних підприємств Харківщини у період з 40-х по 90-ті рр. ХХ ст.» охарактеризовано шляхи повоєнної відбудови та розвитку ХТЗ, ХТСЗ (ХЗТСШ) й інших підприємств тракторобудівної промисловості Харківської області.

У підрозділі 2.1 «Основні напрямки повоєнного розвитку Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе як флагмана вітчизняного тракторобудування» розширене уявлення щодо основних шляхів повоєнного відновлення зруйнованого ХТЗ. Після звільнення Харкова від окупантів розпочалося відновлення виробництва техніки для народного господарства. У воєнні та повоєнні роки з'явилася нагальна потреба у забезпеченні народного

господарства важкою технікою, зокрема тракторами. Це було зумовлено тим, що під час війни старі трактори зношувалися та пошкоджувалися, а виготовлення нових затримувалося й відбувалося дуже повільно. Промисловості України, а особливо Харкову, у цьому відводилася значна роль, оскільки більшість заводів тракторобудівної промисловості знаходилася там. У 1943 р. постановою уряду «Про невідкладні заходи щодо відновлення господарства в районах, звільнених від німецької окупації» ухвалено рішення щодо відновлення ХТЗ. Незважаючи на значні труднощі, пов'язані з пошкодженням виробничих площ (цехів) і обладнання та низьким рівнем кадрового забезпечення, відбудова та налагодження виробництва здійснювалися досить динамічно. Поступово завод нарощував потужності та у 1948 р. досяг довоєнного рівня виробництва трактора СХТЗ-НАТІ. За умов підвищеної уваги керівництва ХТЗ збільшувалася чисельність кваліфікованих працівників, зростала кількість впроваджених у виробництво винаходів та раціоналізаторських пропозицій. Відновлення заводу полягало не лише у відбудові виробничих площ, а й у ремонті верстатів й обладнання. У 1949 р. поставлений на серійне виробництво потужний дизельний гусеничний трактор ДТ-54. Крім того, завод здійснював ремонт тракторної техніки, насамперед для господарств Харківщини. Про подальший розвиток ХТЗ протягом 1946 – 1955 рр. свідчать наступні дані: середньорічне виробництво тракторів порівняно з 1940 р. зросло більш ніж у два рази, задля задоволення потреби у малопотужних тракторах для дрібних господарств, у 1951 р. розпочато виробництво садово-городнього трактора ХТЗ-7, який у подальшому став базовою моделлю для створення цілого сімейства машин. З 1962 р. завод випускає гусеничний трактор Т-74, що був модернізацією моделі ДТ-54 та призначався для сільськогосподарських та навантажувальних робіт.

Наприкінці 1960-х років відновлені після війни заводи Харківщини нарощували випуск продукції. ХТЗ був серед найпотужніших підприємств, що задовольняли потреби сільського господарства держави у тракторній техніці. Важливим етапом у діяльності заводу стала розробка та виробництво у 1960-х роках принципово нового колісного енергонасиченого трактора Т-125, що став прототипом майбутнього Т-150К. Зазначено, що разом із заводом розвивалося місто: будувалося житло та соціально-побутові об'єкти для працівників та їх сімей, відкривалися установи загальноосвітнього та професійно-технічного спрямування. Відзначено важливу роль керівників підприємства у його відновленні, організації виробництва та розробці нових зразків техніки. Наведено біографічні дані та виробничі досягнення директорів (С.В. Саленков, П.Я. Лісняк, П.Ю. Саблев) та головного конструктора Т-125 О.А. Сошнікова.

Значну увагу у період повоєнного відновлення ХТЗ приділено підготовці кадрів. Уже в жовтні 1943 р. запрацювало ремісниче училище, яке згодом трансформується в технічне. Суттєву кількість фахівців готували для підприємства Харківський машинобудівний технікум і ХПІ за спеціальностями: тракторобудування, обробка металів, ливарне виробництво, матеріалознавство і термічна обробка металів, технологія машинобудування тощо. Важливу роль відігравали соціально-культурні та оздоровчі об'єкти. У 1949 р. споруджений

дитячий оздоровчий табір, з 1955 р. працює дитячий клуб ХТЗ. Протягом 1955 – 1958 рр. введені в експлуатацію корпуси заводської поліклініки. Палац культури тракторобудівників відкрив двері у 1967 р. Заводський комбінат харчування запрацював у 1972 р. Повним ходом йшло спорудження житла для працівників підприємства, відкрито стадіон і спортивний манеж.

У підрозділі 2.2 «Проектування та виготовлення спеціальної техніки на Харківському тракторному заводі» розкрито питання розробки та випуску спеціальної техніки на ХТЗ як важливої складової виробництва на підприємстві. Перші роботи зі створення бронетехніки на заводі належать до 1941 р. 20 липня цього року вийшла постанова Державного Комітету Оборони «Про екранування легких танків і бронювання тракторів», відповідно до якої ХТЗ було залучено до розробки бронетрактора Т-16 (ХТЗ-16). У роки Другої Світової війни керівний склад і робітники заводу брали активну участь у випуску техніки для потреб армії на евакуйованих за Урал підприємствах. Після визволення Харкова, а саме наприкінці 1946 р., інженери зі спеціальної техніки почали розробку нового легкого артилерійського тягача АТ-Л, який з 1955 р. по 1967 р. завод випускав серійно у декількох модифікаціях. Машина була схвально прийнята в армії та народному господарстві. Широке застосування в тягачі недорогих автомобільних агрегатів, конструкційна простота, надійність та зручність експлуатації у поєднанні з високими технічними характеристиками визначили риси створеної на ХТЗ спецтехніки на багато років уперед.

У 1960 р. на підприємстві створене окреме конструкторське бюро з тягачів, яке розгорнуло роботи з проектування нових машин, які могли б успішно буксирувати гармати та перевозити їх розрахунки у бойових умовах. Під час розробки виробу було акцентовано увагу на можливість створення широкого спектру машин з уніфікованим двигуном, шасі тощо. У результаті в 1964 р. взятий до озброєння та серійного виробництва на ХТЗ багатоцільовий транспортер-тягач броньований МТ-ЛБ. Завдяки раціональним рішенням з конструкцій вузлів і агрегатів, із загального компонування та високим тактико-технічним характеристикам, які й зараз є сучасними, шасі МТ-ЛБ стало базою для створення у 60-х – 90-х рр. ХХ ст. одного з найбільших у світі сімейства військових гусеничних машин, що налічує десятки модифікацій. Вказано, що декілька поколінь спецтехніки, що спроектовано та виготовлено на заводі, стали підґрунтям для розвитку військового й промислового потенціалу СРСР, України та інших держав. Наведено інформацію про життя та діяльність головних конструкторів ХТЗ з спецтехніки, зокрема А.Ф. Белоусова, який очолював конструкторське бюро з тягачів протягом 30 років.

У підрозділі 2.3 «Етапи розвитку Харківського трактороскладального заводу» набули подальшого розвитку та вдосконалення дослідження історії становлення та функціонування підприємства, що спеціалізувалося на виробництві малопотужних тракторів – ХТСЗ (ХЗТСШ) в контексті розвитку промислового потенціалу Харківщини. Завод створений у 1949 р. задля збирання тракторів ХТЗ-7, який тривав до 1956 р. Незважаючи на складнощі організації нового виробництва, ХТСЗ за цей період випускав у середньому по 5400 тракторів на рік. Враховуючи

потреби сільського господарства у новій техніці, було сконструйоване самохідне шасі ДСШ-14, яке вироблялося з урахуванням модифікацій з 1956 р. по 1961 р. Стосовно забезпечення ХТЗ кадрами, варто зазначити, що їх чисельність поступово зростала, а також підвищувалися їх освітньо-кваліфікаційні характеристики, що було важливим з огляду на переналагодження виробництва. В процесі проектування самохідного шасі Т-16, випуск якого розпочався у 1961 р., колектив конструкторів заводу виконав важливе народногосподарське завдання: при поліпшенні конструкційних та експлуатаційних характеристик машини було зменшено металомісткість та вагу. Ця базова модель виявилась дуже вдалою, що підтверджується тривалістю виробництва модифікацій – до 1995 р. Показано, що робота підприємства далеко не завжди була ритмічною, а саме виконання запланованих обсягів виробництва припадало на кінець кварталу та року. Це пов'язано, у тому числі, з невиконанням своїх зобов'язань заводами-постачальниками щодо надання необхідних вузлів, агрегатів та деталей. Розвиток заводу, його спеціалізація та технічне переоснащення здійснювалися двома шляхами. З одного боку на базі існуючих площ створювалися нові виробничі комплекси, зокрема, складальний, автоматичний цехи, з іншого – у багатьох механічних цехах відбувалося групування обладнання, створювалися потокові лінії, вбудовувалося отримане заводом обладнання. Конструкторське бюро заводу проводило широке науково-технічне співробітництво з низкою науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій та підприємств країни зі створення комплексів машин та знарядь для механізації робіт у сільськогосподарському виробництві, промисловості, будівництві, комунальному господарстві та інших галузях народного господарства.

Розбудова заводу сприяла розвитку міста. Проаналізовано діяльність підприємства з забезпечення виробництва кадрами та підвищення кваліфікації працівників. За роки існування ХЗТСШ випустив понад мільйон самохідних шасі, тракторів, їх модифікацій та іншої різноманітної техніки для сільського господарства та суміжних галузей. Зосереджено увагу на біографіях багаторічних головних конструкторів підприємства – Г.В. Лебединського та А.М. Лисенка, наведено інформацію щодо директорів заводу.

У підрозділі 2.4 «Діяльність підприємств тракторобудівної промисловості зі створення комплектуючих до тракторів» вперше досліджено діяльність підприємств тракторобудівної промисловості Харківщини зі створення комплектуючих до тракторів. Рішення про утворення у 1962 р. та робота ЛКМЗ пов'язані з переходом ХТЗ на виготовлення нових, потужних тракторів. Виготовлення перших кувань розпочалося в 1966 р. Цей же рік вважається роком заснування заводу. Згодом підприємство забезпечувало своєю продукцією й інші заводи (Харківський завод тракторних двигунів (ХЗТД), «Серп і молот» тощо). Вагомий внесок у становлення та розвиток ЛКМЗ зробив його перший директор Ф.Г. Супрун. Проте, найважливіший період у діяльності підприємства припадає на середину 1970-х – 1980-і рр., коли воно працювало у складі виробничого об'єднання (ВО) «ХТЗ ім. С. Орджонікідзе».

Встановлено, що один із заводів, який мав значний вплив не лише на тракторобудівну, а й загалом на сільськогосподарську промисловість, – це Харківський «Серп і молот», де з 1949 р. започатковані роботи з організації виготовлення двигунів та утворене відповідне спеціалізоване конструкторське бюро. Завод нарощував виробничі потужності, вирішував кадрові проблеми і вже у 1967 р. випустив мільйонний дизельний двигун, а з 1971 р. по 1974 р. з конвеєра сходило щорічно близько 190 тисяч двигунів більш ніж 100 модифікацій різного призначення, у тому числі і тракторних. З метою прискорення підготовки та виготовлення тракторних двигунів у 1968 р. філіал заводу «Серп і молот» було реорганізовано у ХЗТД, який спеціалізувався на виробництві дизельних моторів для тракторів Т-150, Т-150К і комбайнів різного призначення. У 1975 р. ХЗТД увійшов до складу ВО «Серп і молот».

Поглиблено уявлення про внесок у тракторобудівне виробництво Куп'янського ливарного заводу (КЛЗ) і Чугуївського заводу паливної апаратури (ЧЗПА). КЛЗ перше литво отримав у 1966 р., нарощував потужності, удосконалювався швидкими темпами. Його продукція користувалася попитом, її потребували такі гіганти транспортного та сільськогосподарського машинобудування як ХТЗ, «Серп і молот», ХЗТД (загалом продукція надходила до 47 міст Радянського Союзу). ЧЗПА запрацював у 1971 р. і забезпечував комплектуючими (паливні насоси, форсунки тощо) двигуни високопотужних тракторів сімейства Т-150. Показано, що разом з розбудовою заводів йшов інтенсивний розвиток інфраструктури міст, покращувалися соціально-побутові умови працівників. Надана інформація щодо зв'язків тракторобудівних підприємств з організаціями, які здійснювали науковий супровід нових розробок, зокрема УкрНДІСГОМ і ХПІ.

У третьому розділі «Історія розвитку виробничого об'єднання «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе» і підприємств-суміжників» розглянуто діяльність Харківського виробничого тракторобудівного об'єднання та Харківського моторобудівного об'єднання як потужних машинобудівних комплексів Харківщини.

У підрозділі 3.1 «Поняття та історія створення виробничих об'єднань як нової форми організації управління промисловістю» розглянуто особливості різних форм організації управління промисловістю: раднаргоспи, трести, синдикати тощо. Визначено, що активне створення ВО у 70-х – 80-х рр. ХХ ст. було зумовлене зміною системи державних органів управління виробництвом, об'єктивними умовами розвитку як самих продуктивних сил, так і виробничих відносин. На території Харківщини було зосереджено біля 60 ВО. Це сприяло розширенню інфраструктури населених пунктів, появи нових робочих місць, розвитку транспорту та інших комунікацій.

У підрозділі 3.2 «Діяльність виробничого об'єднання «Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе» зазначено, що у 1973 р. започатковане Харківське виробниче тракторобудівне об'єднання (ВО «ХТЗ ім. С. Орджонікідзе»), до складу якого увійшли ХТЗ (головне підприємство) та ЛКМЗ. Основними моделями трактора, які виготовлялися на той час, були Т-150, Т-150К та його

модифікації. Незважаючи на проблемні питання щодо усунення недоліків конструкції, переоснащення виробництва, роботи заводів-суміжників тощо, ХТЗ нарощував випуск тракторів сімейства Т-150, у тому числі на експорт, і поступово припиняв випуск застарілої моделі – Т-74. Для забезпечення виробництва нового покоління техніки будувалися нові та реконструювалися старі механоскладальні корпуси заводу, запускалися сучасні потокові лінії, що дозволяло освоїти усі стадії виготовлення деталей та вузлів. Нові трактори використовувалися на різноманітних видах сільськогосподарських робіт: оранці, культивації, боронуванні, луценні, сівбі, внесенні добрив та транспортних роботах з навісними та причіпними механізмами та приладами. У процесі освоєння випуску та масового виробництва тракторів Т-150К розроблено та упроваджено низку нових технічних і технологічних рішень, що дозволили підвищити ефективність праці. Високий технічний рівень цих тракторів забезпечив їх конкурентоспроможність на зовнішньому ринку. У 1976 р. ХТЗ розпочав виробництво Т-150К на експорт. Ця модель у 1979 р. пройшла випробування на міжнародному полігоні у штаті Небраска (США), де отримала схвальні відгуки. Висвітлено питання експлуатації та ремонту тракторів у колгоспах держави. Зазначено, що недоліки у роботі машин не завжди залежали від підприємств-виробників, а доволі часто ставали результатом порушень правил експлуатації та зберігання й недбалого поводження з технікою. У 1982 р. ХТЗ випустив двохмільйонний трактор. Нарощував виробництво й ЛКМЗ, зокрема у 1970-х роках в цехах підприємства було освоєно виробництво деталей карданної групи і ведучих мостів для Т-150К, уведена до експлуатації повністю механізована лінія штамповки колінчастих валів. Завод працює й по сьогодні. Основну його продукцію складають трансмісії та шасі для тракторів, дорожньо-будівельної техніки, мости для автобусів, деталі та вузли транспортної техніки, деталі рухомого складу залізниці тощо.

Таким чином, відстежуючи діяльність Харківського ВО тракторобудування, можна дійти висновку, що процеси виробництва було зосереджено, в основному, на виготовленні та вдосконаленні моделей високопотужних тракторів Т-150 та Т-150К. ВО «ХТЗ ім. С. Орджонікідзе» максимальних обсягів виробництва досяг у 1986 р, а за усі роки роботи випустив більше 3 мільйонів тракторів та іншої важкої спеціалізованої техніки. Розвиток підприємств, що входили до складу ВО, забезпечив подальшу розбудову міст Харкова, у першу чергу Орджонікідзевського району (зараз – Індустріальний), і Лозової. Після розпаду СРСР, на жаль, сталося різке падіння виробництва. Але ХТЗ працює і зараз, пропонує споживачам нові зразки колісних і гусеничних тракторів й спеціальної техніки.

У підрозділі 3.3 «Розвиток Харківського моторобудівного об'єднання «Серп і молот» здійснене поглиблене дослідження розвитку Харківського моторобудівного ВО «Серп і молот», яке спеціалізувалося на випуску двигунів задля, у першу чергу, сільськогосподарської техніки. До його складу у 1975 р. увійшли саме завод «Серп і молот» (головне підприємство), ХЗТД, головне спеціалізоване конструкторське бюро (ГСКБ) з двигунів і Харківський завод пускових двигунів. Наприкінці 1970-х років розроблено концепцію шестициліндрових дизельних моторів СМД. Організація виробництва нових двигунів потребувала докорінної реконструкції та

технічного переоснащення підприємств. Визначну роль у діяльності заводу, а згодом і ВО «Серп і молот», відіграло ГСКБ з двигунів для сільськогосподарської техніки, яким 30 років керував генеральний (головний) конструктор І.А. Коваль. За його ініціативи проведено уніфікацію тракторних і комбайнових двигунів, запроваджено газотурбінний наддув задля підвищення потужності, втілені інші удосконалення, що дозволило розробити та впровадити у виробництво нові високоефективні двигуни серії СМД. Постійне удосконалення конструкцій, великий обсяг експериментальних досліджень та впровадження нових рішень у виробництво дозволили у середині 1980-х років досягнути унікальних результатів. Т-150К з двигуном СМД-62 під час сертифікаційних випробувань у міжнародному центрі з досліджень сільськогосподарської техніки (США) перевершив з паливної економічності всі закордонні зразки тракторів. ВО «Серп і молот» у 1980-і роки надавав ХТЗ 30–50 тисяч двигунів щорічно. За роки роботи завод «Серп і молот» випустив понад 7 мільйонів моторів. Потужною складовою ВО «Серп і молот» був ХЗТД, що постачав свою продукцію ХТЗ, ХЗТСШ, комбайновим заводам СРСР, а також у інші країни. За усі роки роботи на ХЗТД зібрано понад 1,3 мільйони двигунів. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття завод «Серп і молот», ГСКБ з двигунів і ХЗТД не витримали конкуренції та складних економічних умов і припинили своє існування.

У підрозділі 3.4 «Використання автоматизованих систем управління та електронно-обчислювальних машин на підприємствах тракторобудування» зважаючи на важливість автоматизації виробництва, розглянуто питання використання автоматизованих систем управління (АСУ) та електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) на підприємствах тракторобудування Харківщини. Зосереджено увагу на проблемних питаннях проектування, запровадження та розвитку АСУ на провідних заводах тракторної промисловості: ХТЗ, ХЗТД, ЛКМЗ, ХЗТСШ тощо. Наведено відомості щодо підготовки кадрів задля роботи з АСУ та ЕОМ у вищих навчальних закладах м. Харкова, ефективності використання автоматизованих систем і обчислювальної техніки на підприємствах.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі розглянуто розвиток підприємств тракторобудування Харківщини у період з середини 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Здійснено історіографічний аналіз здобутків дослідників тракторобудівної промисловості країни, який показав відсутність детального, комплексного дослідження розвитку тракторобудування Харківщини у середині 40-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Проаналізовані джерела, як правило, частково висвітлюють діяльність окремих підприємств за певний період, отже тракторобудівне виробництво Харківщини досі не розглядалося як комплекс підприємств, які мали значний вплив на розвиток машинобудівної галузі та промисловості в цілому.

Джерельною базою дисертації є архівні документи, у тому числі залучені до наукового обігу вперше, праці істориків та дослідників тракторобудування України, біографічні матеріали, довідникова література та усні джерела. Опрацьовано широке коло архівних документів (біля 100 архівних справ із чотирьох державних архівів, а

також архівів підприємств і організацій тракторобудування). Вивчення та систематизація зазначених джерел дозволили сформуванню структури дисертації та визначити основні напрями роботи, що проведена із застосуванням сучасних методів дослідження.

2. Розширено уявлення щодо повоєнного відновлення зруйнованого ХТЗ, яке розпочалося зі звільнення Харкова від німецько-фашистських окупантів у серпні 1943 р. Колектив підприємства, незважаючи на усі труднощі та проблемні питання, у короткий термін налагодив виробництво, нарощував потужності та у 1948 р. забезпечив довоєнні обсяги виробництва трактора СХТЗ-НАПІ. У 1949 р. поставлений на серійне виробництво потужний дизельний гусеничний трактор ДТ-54. Одночасно завод ремонтував трактори сільгоспідприємств Харківщини. Виявлено, що підвищену увагу керівництво заводу приділяло підготовці кадрів, зростанню кваліфікації працівників і впровадженню у виробництво винаходів та раціоналізаторських пропозицій.

З'ясовано, що з розвитком сільськогосподарського виробництва країни виникла потреба у малопотужних тракторах для дрібних господарств. Задля вирішення цієї задачі ХТЗ оперативно розробив і з 1951 р. розпочав випуск садово-городнього трактора ХТЗ-7, що згодом започаткував сімейство машин. З 1962 р. завод виготовляє гусеничний Т-74. Визначено, що подальше нарощування потужностей вивело ХТЗ у 1960-х роках до передових підприємств держави, що масово поставляли на село сільськогосподарську техніку. Наголошено, що важливим етапом у діяльності підприємства стала розробка та виробництво у 1960-х роках принципово нового колісного енергонасиченого трактора Т-125, що став прототипом майбутнього Т-150К.

3. Уперше розкрито основні етапи розробки та випуску військової техніки на ХТЗ як важливої складової виробництва на підприємстві. Вказано, що зразки спецтехніки, спроектованої та виготовленої на заводі, стали базою задля посилення військового й промислового потенціалу СРСР, України та інших держав. Завдяки раціональним рішенням з конструкцій вузлів і агрегатів, загального компонування та високим тактико-технічним характеристикам, які не застаріли й на сьогодні, на шасі легкого багатоцільового броньованого тягача МТ-ЛБ у 60-х – 90-х рр. ХХ ст. створено одне з найбільших у світі сімейство військових гусеничних машин, до якого входять десятки модифікацій різного призначення.

4. Набули подальшого розвитку та вдосконалення дослідження історії становлення та функціонування підприємства, що спеціалізувалося на виробництві малопотужних тракторів (самохідних шасі), – ХТСЗ (ХЗТСШ) в контексті розвитку промислового потенціалу Харківщини. Завод, що створений у 1949 р. задля випуску тракторів ХТЗ-7 і розвантаження виробничих потужностей ХТЗ, поступово перетворився на самодостатнє підприємство зі своїм конструкторським бюро (КБ) і спеціалізацією на розробку і випуск самохідних шасі. З 1956 р. випускається модель ДСШ-14, з 1961 р. – Т-16, що мала підвищені конструкційні та експлуатаційні характеристики. Ця базова модель виявилася перспективною, що підтверджується тривалістю виробництва модифікацій – до 1995 р. Показано, що робота заводу далеко не завжди була стабільною. Виконання планів випуску продукції

здійснювалося, як правило, наприкінці кварталу та року. Мали місце несвоєчасні поставки комплектуючих. Незважаючи на проблемні питання підприємство розвивалося, йшло технічне переоснащення, вирішувалися проблеми з кадрами. Проаналізовано діяльність підприємства з забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами. За роки роботи ХЗТСШ випустив понад мільйон самохідних шасі, тракторів, їх модифікацій та іншої різноманітної техніки для сільського господарства та суміжних галузей.

5. Розкрито діяльність підприємств тракторобудівної промисловості Харківщини, що постачали вузли та агрегати на ХТЗ. Утворення та робота ЛКМЗ пов'язані з переходом ХТЗ у 1960-х роках на випуск нових енергонасичених тракторів. Харківський моторобудівний завод «Серп і молот» разом з філіалом, що у 1968 р. реорганізовано у ХЗТД, мав суттєвий вплив на сільськогосподарську промисловість загалом. У 70-і роки ХХ ст. це підприємство випускало щорічно до 200 тисяч двигунів понад 100 модифікацій, зокрема тракторних. Поглиблено уявлення про діяльність КЛЗ, ЧЗПА, зв'язки тракторобудівних підприємств з партнерами, що забезпечували наукове обґрунтування перспективних розробок і удосконалення існуючих виробів, зокрема УкрНДІСГОМ і ХПІ. Показано, що разом з розбудовою заводів йшов інтенсивний розвиток інфраструктури міст.

6. Визначено особливості різновидів організації управління промисловістю. Встановлено, що активне створення ВО у 70-х – 80-х роках ХХ ст. було пов'язане з тогочасною структурою державних органів управління у промисловості, умовами розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

На основі аналізу й узагальнення відомостей доведено, що створене у 1973 р. Харківське тракторобудівне об'єднання (ВО «ХТЗ ім. С. Орджонікідзе») у складі ХТЗ і ЛКМЗ зосередило виробництво на випуску та вдосконаленні високопотужних тракторів Т-150К і Т-150.

Наголошено, що під час розробки цього принципово нового у світовому тракторобудуванні уніфікованого сімейства машин вирішувався комплекс складних науково-технічних проблем. Зазначено, що максимальних обсягів виробництва ВО «ХТЗ ім. С. Орджонікідзе» досяг у 1986 р, а за усі роки роботи випустив більше трьох мільйонів тракторів та іншої важкої спеціалізованої техніки. Розвиток підприємств, що входили до складу ВО, забезпечив подальшу розбудову міст. Після руйнування СРСР сталося різке падіння виробництва, проте ХТЗ і ЛКМЗ (зараз Приватні акціонерні товариства «ХТЗ» і «ЛКМЗ») працюють і сьогодні та пропонують споживачам нові зразки своєї продукції.

Дослідженням виявлено внесок організованого у 1975 р. Харківського моторобудівного ВО «Серп і молот» у забезпечення двигунами сільськогосподарської техніки, в першу чергу тракторів. За роки роботи завод «Серп і молот» випустив понад 7 мільйонів моторів. Наголошено на суттєвому внеску у здобутки згаданого об'єднання ГСКБ з двигунів для сільськогосподарської техніки, що підтверджено відповідними показниками. З'ясовано, що потужною складовою ВО «Серп і молот» був ХЗТД, який виготовив понад 1,3 мільйони двигунів. Усі підприємства та ГСКБ, що входили до складу Харківського моторобудівного об'єднання, не витримали нових умов і були ліквідовані.

7. Спираючись на архівні джерела, встановлено внесок тракторобудівних підприємств й організацій Харківщини у впровадження АСУ та ЕОМ. Наголошено на проблемних питаннях проектування, використання та розвитку АСУ на провідних заводах тракторної промисловості.

8. На документальній основі доповнено та систематизовано біографічні відомості та виробничі досягнення низки директорів і головних конструкторів тракторобудівних заводів і конструкторських бюро Харківщини. При цьому показано як доля зразків техніки переплетена з долею їх розробників і керівників виробництва.

Уперше наведено: біографічні матеріали щодо багаторічного головного конструктора ХЗТСШ А.М. Лисенка, інформацію щодо всіх головних конструкторів відділу головного конструктора ХТЗ з тягачів.

9. Результати дисертаційного дослідження впроваджено в навчальний процес кафедр «Автомобіле- і тракторобудування» і «Інформаційні технології і системи колісних та гусеничних машин ім. О.О. Морозова» НТУ «ХПІ» і в діяльність музеїв Приватного акціонерного товариства «ХТЗ» та НТУ «ХПІ».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Писарська Н.В. Діяльність конструкторів Харківського тракторного заводу зі створення спеціальної техніки. Історія науки і біографістика. 2011. № 3. URL: http://inb/dnsgb.com.ua/2011-3/11_pisarska.pdf (дата звернення: 22.10.2019).

2. Писарська Н.В. Ситуація у тракторобудівній промисловості (50-ті роки ХХ ст.): кадрове забезпечення, умови праці, обладнання підприємств та випуск тракторів. Вісник Дніпропетровського нац. ун-ту. Серія: Історія і філософія науки і техніки. Дніпропетровськ, 2012. Т. 20, № 1/2. С. 205–210.

3. Парсаданов І.В., Косулін А.Г., Літвінцева Н.І., Писарська Н.В. Генеральний конструктор двигунів для сільськогосподарської техніки. Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Серія: Історія науки і техніки. Харків, 2014. № 59. С. 117–124. (Здобувачкою проаналізовано діяльність І.А. Коваля, підведене бібліографічне підґрунтя).

4. Писарская Н.В. Возобновление производства тракторов на Харьковском тракторном заводе в послевоенные годы. Science and education a new dimension. Humanities and socialsciences.2017. (22). Issue 131. P. 18 – 21.

5. Писарська Н.В. Директори Харківського тракторного заводу: С.В. Саленков, П.Я. Лісняк, М.А. Пашин, П.Ю. Саблев. Історія науки і техніки: зб. наук. праць/ Держ. ун-т інфраструктури і технологій. Київ, 2018. Т. 7, № 11. С.53–59.

6. Писарська Н.В. Виготовлення гусеничних машин на Харківському тракторному заводі (середина ХХ – початок ХХІ ст.). Історія науки і техніки: зб. наук. праць/ Держ. ун-т інфраструктури і технологій. Київ, 2018. Т. 8, № 2(13). С. 368–375.

7. Писарська Н.В. Використання автоматизованих систем управління на підприємствах Харківського тракторобудівного комплексу (1970 – 1980 рр.). Дослідження з історії техніки: зб. наук. праць/Держ. політехнічний музей при Нац.

техн. ун-ті України «Київський політехнічний інституту ім. Ігоря Сікорського». Київ, 2018. Вип. 24. С. 28–32.

8. Кривоконь О.Г., Писарська Н.В. Історія розвитку сільськогосподарського двигунобудування на Харківщині (1950–1991 рр.). Дослідження з історії і філософії науки і техніки. 2019. Вип. 28(2). С. 63–69. (Здобувачкою досліджено діяльність підприємств, напрацьовано основні висновки).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Єпіфанова Н.В. Історичні аспекти розвитку тракторобудування в Україні. Історія розвитку науки, техніки та освіти: зб. праць VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 травня 2009 р.). Київ, 2009. С. 105–107.

10. Єпіфанова Н.В. Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе у 1931-1950 роках. Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 8 Всеукр. наук. конф.(м. Очаків, 17-19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2009. С. 110–112.

11. Єпіфанова Н.В. Особливий вид тракторів – самохідні шасі. Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 9 Всеукр. наук. конф. (м. Житомир, 7-9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2010. С. 230–232.

12. Писарська Н. В. Трактори Харківського заводу тракторних самохідних шасі (1950-1970 рр.). Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 11 Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 4-6 жовтня 2012 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2012. С. 175–177.

13. Писарська Н.В. Створення військових машин на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе. Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 12 Всеукр. наук. конф. (м. Конотоп, 3-5 жовтня 2013 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2013. С. 256–258.

14. Писарська Н.В. Виробнича діяльність Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе в 1985-1991 рр. Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 14 Всеукр. наук. конф. (м. Львів, 8-10 жовтня 2015 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2015. С. 324–327.

15. Писарська Н.В. Особистий внесок конструкторів Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе у виробництво гусеничної техніки. Духовно – моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: матеріали міжнар. конф. (м. Харків, 16 листопада 2015 р.) у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 2. С. 396–398.

16. Писарська Н.В. Особистий внесок директорів Харківського тракторного заводу у діяльність підприємства у 1931-1952 рр. Модернізація науково-технічної політики України: матеріали 21 Всеукр. наук. конф. молодих істориків науки, техніки та спеціалістів (м. Київ, 15 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 163–166.

17. Писарська Н.В. Виробництво тракторів на Харківському заводі тракторних самохідних шасі у 60-х рр. ХХ ст. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів (м. Київ, 16 травня 2016 р.). Вінниця, 2016. С. 207–209.

18. Писарська Н.В. Особливості розвитку Харківського центру тракторобудування у другій половині 50-х рр. ХХ ст. Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 15 Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 29 вересня - 1 жовтня 2016 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2016. С. 198 – 200.

19. Писарська Н.В. Виробництво малопотужних тракторів у Харкові в середині ХХ ст. Професор С. Л. Франкфурт – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) у 2 ч. Київ, 2016. Ч. 2. С. 221–222.

20. Писарська Н.В. Створення високопотужних тракторів на Харківщині. Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: тези доп. 25 Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17-19 травня 2017 р.) у 4 ч. Харків, 2017. Ч. 4. С. 248.

21. Писарська Н.В. Внесок керівників Харківського тракторного заводу у його відбудову протягом перших 10 років після реєвакуації. Тринадцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848 – 1898): матеріали доп. (м. Київ, 16 листопада 2017 р.). Київ, 2017. С. 37–40.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Єпіфанова Н.В. Тракторобудування в Україні в контексті світового розвитку. Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Серія: Історія науки і техніки. Харків, 2009. № 29. С. 53–61.

23. Єпіфанова Н.В. Фрагменти історії виробництва гусеничних тракторів і тягачів на Харківщині. Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Серія: Історія науки і техніки. Харків, 2009. № 48. С. 30–40.

24. Єпіфанова Н.В., Крижановський В.Є., Сергієнко М.Є. Нариси історії Харківського заводу тракторних самохідних шасі. Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Серія: Автомобіле- та тракторобудування. Харків, 2010. № 33. С. 15–21. (Здобувачкою визначено та розкрито основні етапи діяльності Харківського заводу тракторних самохідних шасі).

25. Єпіфанова Н.В. Віхи історії тракторобудування України. Вісник Нац. техн. ун-ту «Харківський політехнічний інститут». Темат. вип.: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. Харків, 2011. № 30. С. 107–113.

АНОТАЦІЯ

Писарська Н.В. Розвиток підприємств тракторобудування Харківщини (середина 40-х –початок 90-х рр. ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державний університет інфраструктури та технологій Міністерства освіти і науки України, Київ, 2020.

У дисертації на основі історіографічного аналізу, залучення широкої джерельної бази, у тому числі документів, які введені до наукового обігу вперше, вирішено науково-історичну проблему дослідження особливостей розвитку та діяльності тракторобудівних підприємств і виробничих об'єднань Харківщини у період з середини 40-х до початку 90-х рр. ХХ ст., що характеризується значним піднесенням машинобудівної галузі в цілому та тракторобудування зокрема.

Розширене уявлення щодо діяльності флагмана вітчизняного тракторобудування – Харківського тракторного заводу та низки інших підприємств галузі. Проаналізовані матеріали дозволяють критично оцінити багаторічний досвід тракторобудування з точки зору практичного застосування, визначити ефективність заходів, спрямованих на розв'язання науково-технічного та інноваційного розвитку тракторобудівної промисловості України.

Ключові слова: тракторобудування, підприємство, розвиток, Харківщина, високопотужні трактори, виробниче об'єднання, завод, тягачі, самохідні шасі, автоматизовані системи управління, кадрове забезпечення.

АННОТАЦІЯ

Писарская Н.В. Развитие предприятий тракторостроения Харьковщины (середина 40-х – начало 90-х гг. XX в.). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 - история науки и техники. - Государственный университет инфраструктуры и технологий Министерства образования и науки Украины, Киев, 2020.

В диссертации на основе историографического анализа, привлечения широкой базы источников, в том числе документов, которые введены в научный оборот впервые, решена научно-историческая проблема исследования особенностей развития и деятельности тракторостроительных предприятий и производственных объединений Харьковщины в период с середины 40-х до начала 90-х гг. XX в., который характеризуется значительным подъемом машиностроительной отрасли в целом и тракторостроение в частности. Расширено представление о деятельности флагмана отечественного тракторостроения – Харьковского тракторного завода и ряда других предприятий отрасли. Проанализированные материалы позволяют критически оценить многолетний опыт тракторостроения с точки зрения практического применения, определить эффективность мер, направленных на решение научно-технического и инновационного развития тракторостроительной промышленности Украины.

Ключевые слова: тракторостроения, предприятие, развитие, Харьковщина, высокомогущные трактора, производственное объединение, завод, тягачи, самоходные шасси, автоматизированные системы управления, кадровое обеспечение.

ANNOTATION

Pysarska N.V. Development of enterprises of tractor-building industry of the Kharkiv region (mid 1940s – early 1990s of the XX century). – Manuscript.

Thesis for the academic degree of the Candidate of Historical Science in the specialty 07.00.07 "History of a science and technology". – State University of Infrastructure and Technology, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to solving the scientific and historical problem of research on the development and activity features of the tractor-building enterprises of the Kharkiv area in the period from the middle of the 1940s to the early 1990s years of the XX century.

Tractor construction is the science-intensive production of domestic engineering, which is an accelerator of scientific and technological progress. Therefore, the study of the

state of affairs regarding the tractor-building enterprise's development in the Kharkiv region, where a significant number of plants, organizations, and educational institutions of the relevant direction are concentrated, is of not only historical but also practical interest.

The work consists of an introduction, three sections, conclusions to each section, general conclusions, a list of used sources, and appendices.

The first section of the dissertation describes the historiography, source base, and research methodology. Based on the historiographical analysis of scientific and literary sources, it was established that until now the tractor industry of the Kharkiv region was not considered as an activity of enterprises complex that had a significant impact not only on the region development but also on Ukraine as a whole. The source base formed in the dissertation research covers archival materials, including those involved in scientific circulation for the first time, historians and researchers' works of tractor construction in Ukraine, biographical materials, reference literature, and oral sources. It is established that a comprehensive, detailed study of the tractor enterprises history in the Kharkiv region, as a powerful industrial region, in the period from 1943 to the 1990s of the twentieth century have not yet done by the science and technology historians for now.

The second section of the dissertation research has expanded the idea of the main ways of post-war reconstruction of the destroyed Kharkiv Tractor Plant (KhTP), which had taken place since 1943. The plant gradually increased capacity and in 1948 reached the pre-war level of production.

The following data testify to the further development of KhTP during 1946–1955: the average annual production of tractors more than doubled in comparison with 1940, in order to meet the need for low-power tractors for small farms, in 1951 the production of garden tractor HTZ-7 began, which became later the basic model for creating a whole machines family. At the end of the 1960s, the factories of the Kharkiv region restored after the war increased their output. The section states that KhTP was among the most powerful enterprises that met the needs of the state's agriculture in tractor machinery.

The issue of development and production of military vehicles at KhTP as an important component of production at the enterprise is revealed. It is stated that several generations of special equipment, designed and manufactured at the plant, became the basis for the development of military and industrial potential of the USSR, Ukraine, and other countries.

The study of the formation and development history of the enterprise specializing in the production of low-power tractors, the Kharkiv Plant of Tractor Self-Propelled Chassis, was further developed and improved. The plant was established in 1949 to assemble HTZ-7 tractors, which lasted until 1956. In 1961 the production of the T-16 self-propelled chassis, which had improved construction and operational characteristics, began. This basic model turned out to be very successful, which is confirmed by the duration of modifications production – until 1995.

For the first time, the activity of enterprises of the tractor-building industry of the Kharkiv region on the creation of components for tractors is investigated. The formation in 1962 and the work of the Lozova Forging and Mechanical Plant (LFMP) are associated with the transition of KhTP to the manufacture of new, powerful tractors. Subsequently,

LFMP supplied products to other enterprises: Kharkiv Tractor Engine Plant (KhTEP), "Sickle and Hammer", etc.

It is established that one of the plants that had a significant impact not only on the tractor industry but also on the agricultural industry in general – is the Kharkiv "Sickle and Hammer", where work was started in 1949 to organize the manufacture of engines and a specialized design bureau was established. To accelerate the preparation and manufacture of tractor engines in 1968, the branch of the plant "Sickle and Hammer" was reorganized into KhTEP, which specializes in the production of diesel engines for tractors T-150, T-150K. The idea of the contribution to the tractor-building production of Kupyansk Foundry Plant and Chuguiv Fuel Equipment Plant has been deepened. Information is provided on the links of tractor-building enterprises with organizations that provided scientific support for new developments, in particular, the Ukrainian Research Institute of Agricultural Engineering and the Kharkiv Polytechnic Institute.

In the third section of the dissertation, the peculiarities of different forms of industry management organization are considered: soviet farms, trusts, syndicates, etc.

In 1973, the Kharkiv Tractor Production Association (PA) (PA "S. Ordzhonikidze KhTP") was established, which included KhTP (the main enterprise) and LFMP. Despite the problematic issues of eliminating design flaws, re-equipment of production, operation of adjacent plants, etc., KhTP increased the production of tractors of the T-150 family, including for export, and curtailed the production of the outdated model – T-74.

An in-depth study of the development of the Kharkiv engine-building PA "Sickle and Hammer" was carried out, which specialized in the production of engines for, first of all, agricultural machinery. In 1975, it included the Sickle and Hammer Plant, the KhTEP, the Main Specialized Design Bureau, and the Kharkiv Starter Engine Plant.

Given the importance of production automation, the use of automated control systems and electronic computers at the enterprises of tractor construction in the Kharkiv region is considered.

The scientific novelty of the study is that the dissertation highlights and details the main aspects of tractor-building enterprises of Kharkiv region in the period from the middle of the 1940s to the early 1990s of the twentieth century. The main stages of design and production at specialized plants of various tractor equipment and military tracked vehicles are analyzed. The activity of Kharkiv region factories, which provided KhTP components, is characterized.

The practical significance of the dissertation is that the researched materials allow to critically evaluate the long-term experience of tractor construction in terms of practical application, to determine the effectiveness of measures aimed at solving scientific, technical, and innovative development of the tractor industry of Ukraine.

Keywords: tractor construction, enterprise, development, Kharkiv region, high-power tractors, production association, plant, tractors, self-propelled chassis, automated control systems, staffing.

Підписано до друку «01» березня 2021 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 1,2. Тираж 100 прим. Зам. № 21030101

Надруковано у копії-центрі «МОДЕЛІСТ»
(ФО-П Миронов М.В. Свідоцтво ВО4 №022953)
м. Харків, вул. Мистецтв, 3 літер Б-1
тел. +38-067-91-93-922
www.modelist.in.ua